

Piotr Sobotka

Instytut Sławistyki PAN

Semantyka historyczna

1. Wprowadzenie

Badania w obszarze semantyki historycznej odnoszą się do dwóch podstawowych aspektów. Pierwszy wiąże się z działaniami zmierzającymi do rekonstrukcji znaczenia i funkcji jednostek języka w różnych okresach historycznego rozwoju danego języka – to podejście jest zasadniczo postrzegane jako synchroniczne lub statyczne (Бодуэн де Куртене 1871), a przykładem tego rodzaju opisu jest analiza XVI-wiecznego *aby* Magdaleny Danielewiczowej (2014). Drugi natomiast koncentruje się na badaniu rozwoju i zmian znaczeniowych nasemantyzowanych jednostek języka z uwzględnieniem kryterium temporalnego albo zmian pojęciowych i zasobu wykładników danych pojęć w poszczególnych okresach rozwojowych języka bądź sposobów wyrażania kategorii językowych – takie analizy traktuje się jako diachroniczne lub dynamiczne w ścisłym sensie, a jako ich przykład niech posłuży opis zmian znaczeniowych polskich czasowników mówienia Krystyny Kleszczowej (1989).

Semantyka historyczna swoim zakresem obejmuje: krytykę danych i źródeł do badań semantyczno-historycznych, metody badawcze, historię leksykonu, historyczne kategorie znaczeniowe, badanie pochodzenia, rozwoju i użycia poszczególnych słów, zmian znaczeniowych (por. → ZMIANA SEMANTYCZNA), relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych jednostek języka w różnych okresach historycznych, historyczny wpływ zewnątrzjęzykowy na zasób i znaczenie leksyki danego języka. Część tych zagadnień zostanie syntetycznie omówiona poniżej. Zakresy badań semantyki historycznej i etymologii nie pokrywają się całkowicie, choć się krzyżują. Etymologia bowiem jest nauką badającą pochodzenie słów lub, innymi słowy, poszukującą związku – formalnego i semantycznego – łączącego jakieś słowo z innym, które poprzedza je historycznie, i z którego zostało utworzone (por. Zamboni 1976: 1). Aspekt zatem formalny i nacisk na uwzględnienie zmian fonetycznych w badaniach etymologicznych odróżnia je przede wszystkim od badań semantyczno-historycznych. Jako poddziedzina pomocnicza w badaniach etymologicznych, semantyka historyczna powinna przyczyniać się do wspierania hipotez etymologicznych m.in. poprzez

odnotowywanie paralelnych zmian znaczeniowych i poszukiwanie związanych z nimi prawidłowości (por. Schuchardt 1928: 108ff.).

W rozwoju języka polskiego, a zatem również jego podsystemu semantycznego, stoi się zazwyczaj periodyzację opartą na kryterium filologicznym (istnienie pisanych zabytków języka polskiego) i zarazem historycznojęzykowym, wyróżnionym na podstawie wewnętrznych i zewnętrznych cezur rozwoju języka. Dzięki zastosowaniu obu kryteriów dzieje języka polskiego dzieli się na trzy doby: 1. staropolską z wyróżnionymi epokami: przedpiśmienną do 1136 roku (przypuszczalna data sporządzenia tzw. Bulli gnieźnieńskiej) i piśmienną do przełomu XV i XVI wieku; 2. średniopolską od początku XVI wieku do lat 80. XVIII wieku; oraz 3. nowopolską od końca XVIII wieku do 1939 roku (por. Klemensiewicz 1999); odmienną periodyzację proponuje m.in. Bogdan Walczak (1999).

Język polski stanowi dziedzictwo ogólnosłowiańskie i prasłowiańskie, a w dalszej kolejności bałto-słowiańskie i praindoeuropejskie (należy on do grupy dialektów centralnych (satemowych) języków indoeuropejskich). W badaniach znaczenia najstarszej polskiej warstwy leksykalnej uwzględnia się dane porównawcze z innymi językami spokrewnionymi z polskim i odwołuje się do leksyki rekonstruowanej.

2. Źródła w badaniach historyczno-semantycznych

Badania semantyczno-historyczne opierają się na analizie znaczenia i przekształceń znaczeniowych jednostek dawnych. Jednostki pochodzące z epoki przedpiśmiennej są rekonstruowane za pomocą różnych metod, zwłaszcza metody historyczno-porównawczej (por. par. 3.1) i mają charakter hipotetyczny (oznacza się je asteriskami). Wyodrębnianie i opis funkcjonalno-znaczeniowy najstarszych poświadczonych tekstowo jednostek ma zazwyczaj charakter jednostkowy i wymaga interpretacji oraz uważnej krytyki źródeł, zarówno na poziomie grafii, delimitacji tekstu, jak i jego jedno- bądź wielorodności (genetycznej) oraz funkcji poszczególnych elementów (por. Wanicowa 2009; Mika 2012; Sobotka, Żabowska 2017). Historycznego materiału językowego, poza tekstami źródłowymi, dostarczają również korpusy diachroniczne, w których dane językowe zostały już częściowo zinterpretowane, różnego rodzaju bazy danych i kartoteki, a także słowniki jedno- i wielojęzyczne oraz leksykony specjalistyczne.

2.1. Teksty dawne jako podstawa badań historyczno-semantycznych

Główną podstawą ekscerpcji materiału do badań historyczno-semantycznych języka polskiego niezmiennie pozostają rękopisy i edycje tekstów źródłowych. Dla doby staropolskiej dysponujemy względnie szerokim wyborem zabytków w wersji drukowanej (por. Maciejowski 1851; Łoś 1922; Vrteł-Wierczyński 1963) i elektronicznej (Twardzik 2006). Podobne antologie zostały również częściowo opracowane dla kolejnych epok (por. Maciejowski 1852abc; Taszycki 1969, 2004). Ponadto źródłem danych w badaniach historyczno-semantycznych są jednostki ekscerpowane z wzorcowych krytycznych wydań zabytków – *editiones maiores* (por. np. „Rozmyślanie przemyskie” 1998–2004; Opec 2014).

Rekonstrukcja rzeczywistych jednostek języka, tworzących zdania, wraz z ich właściwościami składniowymi, semantycznymi i pragmatycznymi w wypadku tekstów dawnych

jest niemożliwa ze względu na ograniczoną możliwość testowania hipotez semantycznych, parafrazowania konstrukcji, a także oceniania wypowiedzi pod kątem tworzących je komponentów semantycznych (por. m.in. Kleszczowa 2001). Im dawniejszy tekst, tym większe trudności rekonstrukcji semantyki tworzących go jednostek. Źródła dawne są najczęściej kopiami kopii. Nie muszą one zatem odwzorowywać oryginału, lecz mogą zawierać błędy towarzyszące ich przepisywaniu bądź edycji albo inne nieuzasadnione ingerencje kopisty w oryginał, por. *Nikt o tym nie pisał krom albo wyjąwszy sam Cycero*. (Mącz 319c), gdzie *albo* jako część glosy jest wykładnikiem relacji między nieprzejrzystym przymikiem *krom* a jego zrozumiałym dla nadawcy ekwiwalentem *wyjąwszy*, wprowadza on więc informację meta-językową na temat typu relacji paradygmatycznej między wyrazami, formalnie nienależącą do zdania, a jego funkcja nie pokrywa się ze spójnikowym użyciem *albo*. Zdaniem Wacława Twardzika (1997) w zapisach staropolskich, jeżeli początek następnego (po spacji) wyrazu zaczyna się tym samym znakiem (znakami), którym (którymi) kończy się wyraz poprzedni, to znak (znaki) często zapisuje się tylko raz – albo na początku drugiego wyrazu, albo (rzadziej) na końcu pierwszego wyrazu (tzw. *lex Duranti*), por. *gest gy on szeme byl stworzil* (Gn. 174r/9), które należy odczytać nie jako kontekstowo nieuzasadnione ‘jego on ziemię stworzył’, lecz jako ‘jego on z ziemi stworzył’ (tj. ‘z ziemi’). Tego rodzaju pułapek odnajdujemy w tekstach źródłowych i ich edycjach wiele (por. Sobotka, Żabowska 2017).

2.2. Korpusy diachroniczne, bazy danych i zdygitalizowane kartoteki

Lingwistyka korpusowa, w szczególności procesy zestawiania danych korpusowych, przeszukiwania korpusów za pomocą programów do tworzenia konkordancji, jest coraz częściej stosowana w badaniach diachronicznych. Dane korpusowe umożliwiają bowiem w niektórych wypadkach weryfikację intuicji badawczych i mogą być podstawą ich obiektywizacji. Nie opracowano jak dotąd zintegrowanego i kompletnego, obejmującego wszystkie doby rozwojowe, korpusu diachronicznego polszczyzny. Dysponujemy jednak danymi cząstkowymi:

- „Korpus tekstów staropolskich” (wersja internetowa antologii wydanej przez W. Twardzika, por. wyżej); dostęp w witrynie Instytutu Języka Polskiego PAN;
- „Piętnastowieczne przekłady Nowego Testamentu – elektroniczna konkordancja staropolska. Internetowa baza danych”; dostęp w witrynie Instytutu Języka Polskiego PAN;
- „Staropolskie apokryfy Nowego Testamentu” – internetowa baza danych zawierająca dziewięć staropolskich apokryfów w nowo sporządzonych transliteracjach i transkrypcjach tworzona w Instytucie Filologii Polskiej UAM;
- „Korpus polszczyzny XVI wieku (załączek)” – korpus opracowywany na podstawie tekstów wchodzących w skład tzw. kanonu źródeł „Słownika polszczyzny XVI wieku”; dostęp w witrynie Instytutu Badań Literackich PAN („Słownik polszczyzny XVI wieku”);
- „Szesnastowieczne przekłady Ewangelii”; dostęp w witrynie Instytutu Języka Polskiego UW;
- „Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)”, tzw. KorBa; dostęp w witrynie Instytutu Języka Polskiego PAN;
- „Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII wieku”; dostęp w witrynie Instytutu Dziennikarstwa UW;

– „Automatyczna analiza fleksyjna polszczyzny XIX wieku” (korpus polszczyzny XIX-wiecznej); dostęp w witrynie Instytutu Języka Polskiego UW;

Poza tym IJP PAN planuje opracowanie „Elektronicznego tezaurusa rozproszonego słownictwa staropolskiego do 1500 roku” (Klapper, Kołodziej 2016).

Osobnym źródłem do badań historyczno-semantycznych są zdigitalizowane kartoteki fiszek, na podstawie których były opracowywane słowniki lub edycje tekstów. Instytut Języka Polskiego PAN udostępnia w swojej witrynie m.in.:

- Kartotekę „Słownika staropolskiego” wraz z „Aneksem”;
- Kartotekę „Słownika języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku”;
- Kartotekę „Rozmyślania przemyskiego”.

2.3. Leksykografia w badaniach semantyczno-historycznych

Do badań historyczno-semantycznych polszczyzny wykorzystuje się kilka różnych typów słowników językowych: przede wszystkim tworzone w dawnych epokach słowniki dwu- i wielojęzyczne oraz jednojęzyczne, słowniki historyczne, ukazujące słownictwo języka polskiego w minionych epokach, oraz słowniki etymologiczne, objaśniające pochodzenie i rozwój formalno-znaczeniowy wyrazów polskich. W pewnym zakresie pomocne są również słowniki gwarowe, jako że w regionalnych odmianach polszczyzny często przechowały się dawne wyrazy i znaczenia, oraz słowniki indywidualnych autorów.

2.3.1. Słowniki dawne polszczyzny

Najstarszym typem słowników powstających w średniowieczu były tzw. słowniczkami staropolskie, początkowo były to mammotrepty, z czasem zaś pojawiły się słowniczkami objaśniające leksykę specjalistyczną. Jednym z najstarszych tego typu słowników łacińsko-polskich jest tzw. Słownik trydencki, który powstał ok. 1424 roku. Zawiera on słownictwo prawnicze i rycerskie. Tak zwany słownik Murmeliusza z 1526 roku kontynuuje średniowieczną tradycję leksykograficzną – grupuje słownictwo łacińskie, niemieckie i polskie w układzie tematycznym, w pola leksykalno-semantyczne. Zbliżony do niego jest trójjęzyczny (łacińsko-niemiecko-polski) dykcyjnarz Franciszka Mymera z 1528 roku przygotowany w układzie rzeczowym. Mymer, w przeciwieństwie do Murmeliusza, nie odnotowuje informacji gramatycznej, nie informuje o wieloznaczności, notując zwykle jeden odpowiednik w każdym języku. Tradycję średniowiecznych słowniczków przełamał dopiero leksykon Jana Mączyńskiego z 1564 roku o układzie alfabetyczno-gniazdowym. W zamyśle leksykografa miał on stanowić pomoc w opanowaniu łaciny. W 1621 roku Grzegorz Knapski wydał językowo-encyklopedyczne kompendium w układzie alfabetycznym dla celów głównie tłumaczeniowych (tezaurs polsko-łacińsko-grecki). Jego słownik odnotowuje zarówno podstawowe, jak i poboczne znaczenia wyrazów, a także przywołuje dużą liczbę związków frazeologicznych. Informacji semantycznych odnotowanych w słowniku nie ma wiele, zazwyczaj są to ustalenia znaczeń kategorialnych, zestawienia zakresów synonimów, rzadko pojawiają się dane na temat historii znaczeń wyrazowych i etymologii (por. Puzynina 1958: 144). „Nowy dykcyjnarz” Michała Abrahama Trotza z 1764 roku (z tomem trzecim dotyczącym polszczyzny) wyróżnia się wieloma innowacjami na tle dotychczasowych osiągnięć leksykograficznych.

W zakresie informacji semantycznej umieszcza on w jednym hasle różne znaczenia wyrazu oraz numeruje je i szereguje od podstawowego do rzadkich i drugorzędnych. Poza tym w słowniku Trotza po raz pierwszy pojawia się sygnalizowana odpowiednim skrótem informacja gramatyczna, charakteryzująca wyraz pod względem fleksyjnym i słowotwórczym, a niekiedy też składniowym (np. konsekwentnie podaje rekcję przyimków). W latach 1807–1814 ukazał się pierwszy jednojęzyczny słownik polszczyzny Samuela Bogumiła Lindego, grupujący wyrazy w układzie alfabetyczno-gniazdowym. Wyrazy polskie zaopatrzone są objaśnieniami, ilustrowanymi odpowiednimi cytatami z dzieł polskich autorów. Hasłom towarzyszą informacje historyczno-etymologiczne. Słownik Aleksandra Zdanowicza i in. (tzw. Słownik wileński), opublikowany w 1861 roku, jako pierwszy ma układ całkowicie alfabetyczny, uwzględnia on leksykę zarejestrowaną w słowniku Lindego, a także nieznaną Lindemu, jest dziełem popularnym, artykuły hasłowe zawierają zdefiniowane i niezdefiniowane połączenia wyrazowe oraz przysłowia, użycia wyrazu ilustrowane są za pomocą typowych wyrażen i zwrotów, pochodzących z różnych rejestrów polszczyzny. Część definicji ma charakter encyklopedyczny, zgodny z ówczesnym stanem wiedzy. Kolejnym dużym słownikiem jednojęzycznym polszczyzny jest „Słownik języka polskiego” pod red. Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego (1900–1927) (tzw. Słownik warszawski), zawierający słownictwo dawne, XIX-wieczne, gwarowe, specjalistyczne. Włączono do niego także informację etymologiczną. Wydawany w latach 1958–1969 „Słownik języka polskiego” pod red. Witolda Doroszewskiego ma charakter materiałowy, przytacza oryginalne cytaty, zawiera słownictwo polskie od drugiej połowy XVIII wieku aż do czasu opracowania słownika.

Podsumowując, spośród najważniejszych słowników dawnej polszczyzny wymienia się zazwyczaj:

– J. Murmeliusz (Murmelius), „*Dictionarius Ioannis Murmellii variarum rerum tum pueris tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione, adiecto etiam vocabulorum et capitulorum indice [...]*”, Vietor, Cracoviae [Kraków] 1526.

– F. Mymer (Mymerus), „*Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus*”, Vietor, Cracoviae [Kraków] 1528.

– J. Mączyński (Ioannes Macziński), „*Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum [...]*”, Typographus Ioannes Daubmannus, Regiomonti Borussiae [Konigsberg] 1564.

– G. Knapiesz (Knapski; Gregorius Cnapius), „*Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece [...]*”, F. Caesario, Cracoviae [Kraków] 1621.

– M.A. Troc, „*Nowy dykjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestrog gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglaskich, łowczych i inszym naukom przywoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina, tom trzeci, w Lipsku, nakładem Jana Fryderyka Gledycza*” [...] MDCCLXIV.

– M.S.B. Linde, „*Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde*”, Warszawa 1807–1814.

– A. Zdanowicz i in., „Słownik języka polskiego, obejmujący: oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych; nomenklatury tak dawne, jak też nowo w użycie wprowadzone różnych nauk, umiejętności, sztuk i rzemiosł; nazwania monet, miar i wag główniejszych krajów i prowincji; mitologię plemion słowiańskich i innych ważniejszych, tudzież oddzielną tablicę słów polskich nieforemnych z ich odmianą; do podręcznego użytku wypracowany przez Aleksandra Zdanowicza, Michała Bohusza Szyszkę, Januarego Filipowicza, Walerjana Tomaszewicza, Florjana Czepielińskiego i Wincentego Korotyńskiego, z udziałem Bronisława Trentowskiego. Wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda”, Wilno 1861.

– J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, „Słownik języka polskiego”, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

– W. Doroszewski, „Słownik języka polskiego”, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

2.3.2. Słowniki historyczne języka polskiego

Słowniki historyczne gromadzą leksykę dawnych epok. Słownictwo najstarszych tekstów aż do 1500 roku (z wyłączeniem nazw własnych) odnotowuje „Słownik staropolski”, t. I–II (1953–2002), przygotowany pod red. Stanisława Urbańczyka. Każdy wyraz hasłowy w tym leksykonie, jego znaczenia i formy gramatyczne, związki składniowe i frazeologiczne są objaśnione i zilustrowane zlokalizowanymi cytatami. Na materiale „Słownika staropolskiego” został opracowany elektroniczny „Słownik pojęciowy języka staropolskiego” pod red. Bożeny Sieradzkiej-Baziur dostępny w witrynie IJP PAN. Ma on charakter pomocniczy i służy przede wszystkim wyszukiwaniu wyrazów i połączeń wyrazowych zgrupowanych w obrębie współczesnych pojęć. Słownictwo kolejnej epoki rejestruje nieukończony jeszcze „Słownik polszczyzny XVI wieku” (Wrocław 1966–), opracowywany pod red. Marii Renaty Mayenowej, następnie Franciszka Peplowskiego, Krzysztofa Mrowcewicza i Patrycji Potoniec. Leksykon ma charakter dokumentacyjny, notuje polskie nazwy pospolite (i wyłącznie przyswojone wyrazy obce) oraz wyjątkowo nazwy własne (współbrzmiące i genetycznie związane z wyrazami pospolitymi). Słownik ten wraz z planowanym „Słownikiem języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku” miał wypełniać lukę między „Słownikiem staropolskim” a „Słownikiem języka polskiego” pod red. W. Doroszewskiego. Wspomniany leksykon słownictwa XVII- i XVIII-wiecznego ostatecznie powstał w wersji cyfrowej jako „Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku” pod red. Włodzimierza Gruszczyńskiego. Ma on postać bazy danych złożonej z nazw własnych i pospolitych, która ułatwia stosowanie zaawansowanych technik jego tworzenia i przeszukiwania, wprowadzono w nim cztery etapy opracowania: 1. załączek artykułu (widoczny tylko dla autorów słownika); 2. artykuł hasłowy w trakcie opracowania; 3. artykuł opracowany; 4. podhasło. Popularny charakter ma „Podręczny słownik polszczyzny dawnej” Stefana Reczka z 1968 roku dający wybór słownictwa od XV do XVII wieku, przygotowany w dwóch porządkach: staropolsko-nowopolskim i nowopolsko-staropolskim. Poza słownikami o charakterze ogólnym tworzone są również leksykony o zawężonym zakresie, jak np. „Słownik zapomnianych wyrażań funkcyjnych” pod red. Radosława Pawelca (2015), opracowany głównie na materiale staropolskim i średniopolskim, czy popularny „Mały słownik zaginionej polszczyzny” pod red. Felicji Wysockiej (2003).

Do badań semantyki leksyki dawnej mogą służyć także słowniki idiolektów: „Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego”, red. M. Kucała, t. I–V, wraz z indeksem a tergo, IJP PAN, Kraków 1994–2012; „Słownik języka Jana Chryzostoma Paska”, red. H. Koneczna, W. Doroszewski, t. 1–2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965–1973; „Słownik języka Adama Mickiewicza”, red. K. Górski, S. Hrabec, t. 1–II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1962–1983 oraz „Internetowy słownik języka Cypriana Norwida”, red. J. Puzynina, T. Korpysz, udostępniony w domenie Instytutu Języka Polskiego UW. Słowniki te zbierają i wieloaspektowo opisują użyte przez autorów słowa. Taki typ opracowania leksykograficznego różni się od słowników języka ogólnego, ponieważ wymaga ujęcia tego, co charakterystyczne i swoiste w języku i stylu danego twórcy. Cel ten realizuje się poprzez opis znaczeń wyrazów wraz z ilustrującymi je cytatami.

2.3.3. Słowniki etymologiczne języka polskiego

Zmiany znaczeniowe wyrazów (słowoform) wraz z wyjaśnieniem ich pochodzenia, obok przekształceń głosowych, są rejestrowane przede wszystkim przez słowniki etymologiczne. Yacov Malkiel (1976: 2–9) analizuje słowniki etymologiczne na podstawie ośmiu odrębnych kryteriów: 1. temporalnego (tzn. okresu, do którego doprowadzane są etymologie); 2. kierunkowego (na podstawie którego odróżnia on analizy etymologiczne prospektywne od retrospektywnych); 3. zakresowego (związanego m.in. z odniesieniem etymologizowanych wyrażen do bezpośredniego przodka bądź również powiązanych z nim wyrazów danej rodziny językowej); 4. makrostrukturalnego (wyodrębnionego ze względu na sposób organizacji słownika); 5. mikrostrukturalnego (odnoszącego się do układu artykułów hasłowych); 6. zakresowo-informacyjnego (wyróżnianego ze względu na zakres włączanych do słownika informacji pomocniczych lub kontekstowych na jego początku lub na końcu, np. wykazu skrótów, bibliografii, indeksów); 7. przedmiotowego (leksyka ogólna, jakaś jej część, zapożyczenia); 8. intencjonalnego (wiążącego się ze wskazaniem zamierzonego celu słownika oraz jego wartości prezentacyjnej, od erudycyjnej, poprzez naukową, aż po popularną). Kryteria te zostały wykorzystane do charakterystyki polskich słowników etymologicznych (por. Tab. 1).

Informacji o dziejach wyrazów polskich dostarczają również inne słowniki etymologiczne, gwarowe (jak np. „Słownik etymologiczny kaszubszczyzny”, 1994–2010), ogólnosłowiańskie i prasłowiański (por. m.in. „Słownik prasłowiański” pod red. Franciszka Sławskiego, t. 1–8, Wrocław 1974–2001, pod red. M. Jakubowicz, t. II, Warszawa 2023; „Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд” pod red. Olega N. Trubaczowa, a następnie Anatolija F. Żurawolowa, Żanny Ż. Warbot, t. 1–42, Moskwa 1974f.; ograniczony do tzw. słownictwa gramatycznego słownik Františka Kopečného i współpracowników „Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena”, t. 1–2, Praha 1973–1980). Materiały polskie można ponadto odnaleźć w słownikach etymologicznych innych języków słowiańskich (wykaz takich słowników np. w: Večerka i in. (2006)).

Tabela 1: Charakterystyka polskich słowników etymologicznych

Słowniki	zakres czasowy etymologizowania	kierunek analizy etymologicznej	rozległość etymologizowania
Brückner, A. 1927. <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> . Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.	okres ogólnosłowiański, źródłosłowy niesłowiańskie zapożyczeń	retrospektywny (od słów współczesnych do odtworzonych etymonów)	uwzględnia w mniejszym zakresie niż Sławski dane słowiańskie i niesłowiańskie (szczególnie kładzie nacisk na materiał litewski), również nieindoeuropejskie
Sławski, F. 1952–1982. <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> , t. 1–5. Kraków: TMJP.	głównie okres prasłowiański, lecz także okres praindoeuropejski przy niektórych hasłach, nieindoeuropejskie wyrazy zapożyczone etymologizowane do swoich źródłosłów	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, również nieindoeuropejskie
Bańkowski, A. 2000. <i>Etymologiczny słownik języka polskiego</i> , t. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.	pierwotna postać etymologizowanego wyrazu, jego rdzeń, niektóre wyrazy rekonstruowane do postaci prasłowiańskiej, uwzględnia także etymony praindoeuropejskie	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, przede wszystkim z języków germańskich, z łaciny i greki, sanskrytu, również nieindoeuropejskie, uwzględnia dane onomastyczne

makrostruktura	mikrostruktura	dodatki i informacje pomocnicze	zakres przedmiotowy	cel
układ alfabetyczny, w obrębie hasła jednostki pochodne, alfabetyzacja odmienna od współczesnej	podstawowa informacja semantyczna, warianty etymologizowanego słowa, przeważają etymologie bezpośrednie	przedmowa, wykaz skrótów i znaków, artykuły o treści ogólnie-etymologicznej, indeks leksykalny	dziedziczona leksyka ogólna (szczególnie archaizmy i leksyka dawna), zapożyczenia, w małym zakresie nazwy własne A–Żyżność	słownik popularny
układ alfabetyczny w t. 1, w kolejnych tomach alfabetyczno-gniazdowy	informacja semantyczna, datacja, warianty dialektalne, warianty pochodne ze wspólnego pnia w językach i dialektach słowiańskich, dane porównawcze nie-słowiańskie, przeważają etymologie bezpośrednie	przedmowa, wykaz skrótów literatury źródłowej (bogata bibliografia), wykaz innych skrótów	dziedziczona leksyka ogólna, przyswojona leksyka ogólna, nazwy własne genetycznie powiązane z pospolitymi, derywaty, najstarsze zapożyczenia, słownictwo gwarowe A–Łżywy	początkowo słownik popularnonaukowy, od t. 2 zmienia się charakter na naukowo-popularny
układ alfabetyczny	rekonstrukcja, datacja, przeważają etymologie bezpośrednie z szerokim tłem porównawczym, zdarzają się etymologie pośrednie, historia wyrazu	wstęp autorski z komentarzem do słownika, o początkach języka polskiego wśród innych języków, dziejach etymologii, z autorecenzją słownika, wykaz skrótów	dziedziczona leksyka ogólna, zapożyczenia, jednostki kreacji wewnętrznej językowej A–Pyza	słownik erudycyjno-popularny

Słowniki	zakres czasowy etymologizowania	kierunek analizy etymologicznej	rozległość etymologizowania
Boryś, W. 2005. <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> . Kraków: Wydawnictwo Literackie.	okres prasłowiański, w niektórych hasłach odwołania do rekonstrukcji praindoeuropejskich	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, również nieindoeuropejskie
Długosz-Kurczabowa, K. 2008. <i>Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego</i> . Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.	głównie okres prasłowiański, źródłosłów wyrazów zapożyczonych	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, również nieindoeuropejskie
Bańkowski, A. 2014. <i>Etymologiczny słownik mowy polskiej</i> , red. A. Królikowski. Częstochowa: Linguard.	pierwotna postać etymologizowanego wyrazu, jego rdzeń, niektóre wyrazy rekonstruowane do postaci prasłowiańskiej, uwzględnia także etymony praindoeuropejskie	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, przede wszystkim z języków germańskich, z łaciny i greki, sanskrytu, również nieindoeuropejskie, uwzględnia dane onomastyczne
Mańczak, W. 2017. <i>Polski słownik etymologiczny</i> . Kraków: PAU.	najczęściej postać prasłowiańska	retrospektywny	uwzględnia dane słowiańskie i niesłowiańskie, również nieindoeuropejskie

makrostruktura	mikrostruktura	dodatki i informacje pomocnicze	zakres przedmiotowy	cel
układ alfabetyczny	warianty fonetyczne, datacja, informacja semantyczna, warianty dialektalne, wyrazy pochodne ze wspólnego pnia w językach i dialektach słowiańskich, dane porównawcze niesłowiańskie, przeważają etymologie bezpośrednie	wstęp, wykaz podstawowej literatury etymologicznej, wykaz skrótów i symboli, indeks leksykalny	dziedziczona leksyka ogólna, przyswojone zapożyczenia A–Żyzny	słownik popularnonaukowy
układ alfabetyczno-gniazdowy z wyrazami współpochodnymi i derywatami w haśle	informacja semantyczna, rekonstrukcja, opis historii wyrazu i jego rodziny leksykalnej oraz genetycznej	wstęp, wykaz skrótów i oznaczeń, skróty bibliograficzne, indeks leksykalny	dziedziczona leksyka ogólna, zapożyczenia, rzadko nazwy własne ABC–Żyletka	słownik popularnonaukowy
układ alfabetyczny	rekonstrukcja, datacja, przeważają etymologie bezpośrednie z szerokim tłem porównawczym, zdarzają się etymologie pośrednie, historia wyrazu	wykaz skrótów, informacje bibliograficzne	dziedziczona leksyka ogólna, zapożyczenia, jednostki kreacji wewnętrznej językowej Rabarbar–Rzy-sko	słownik erudycyjno-popularny
układ alfabetyczny	znaczenie (niekonsekwentnie), informacja o rozwoju, pochodzenie	przedmowa, wykaz skrótów, cytowanych słowników, płyta CD z elektroniczną wersją słownika	dziedziczona leksyka ogólna, zwłaszcza wyrazy o nieregularnym rozwoju, przyswojone zapożyczenia A–Żyzny	słownik erudycyjno-popularny

3. Metody badań semantyki historycznej

Zagadnienia semantyki historycznej były i są rozpatrywane w różnych kontekstach badawczych: etymologii, leksykologii historycznej, historycznego słowotwórstwa, badania zapożyczeń, historii pojęć, badania słów kluczowych, badania języków specjalistycznych, dialektologii historycznej, socjolingwistyki, lingwistyki porównawczej, historii literatury i kultury i in. (por. Fritz 2006: 86). Taka różnorodność obszarów badawczych wiąże się również z odmiennymi metodami badawczymi, na które częściowo nakładają się nieporównywalne ze sobą koncepcje znaczenia przyjmowane przez badaczy w zależności od celów badań i ich zakresu. W badaniach etymologicznych najczęściej wykorzystuje się tradycyjne narzędzia rekonstrukcji semantycznej, z kolei opisy onomazjologiczne odwołują się do metod strukturalnych, zwłaszcza do teorii pól semantycznych (zob. → POLE SEMANTYCZNE), badania, w których dominują aspekty społeczne, kulturalne i psychologiczne, czerpią ze zdobyczy semantyki kognitywnej i semantyki słów kluczowych, a analizy przekształceń znaczeniowych, które prowadzą do pełnej bądź częściowej desemantyzacji jednostek języka i ich przekształceń kategoryalnych, korzystają ze zdobyczy metod wykorzystywanych do opisu procesów gramatyzacyjnych.

3.1. Tradycyjne metody rekonstrukcji znaczenia

Tradycyjne językoznawstwo historyczne posługuje się czterema podstawowymi metodami odtwarzania semantyki dawnych jednostek, a mianowicie metodą filologiczną, metodą form ginących i archaicznych, metodą historyczno-porównawczą i metodą geografii językowej.

Metoda filologiczna polega na badaniu tekstów z różnych epok i – przez analizy kontekstów składniowych, łączliwości, odniesienia tekstów do rzeczywistości pozajęzykowej – abstrahowaniu na temat kontekstowego znaczenia tworzących tekst jednostek oraz ich zmian semantycznych. Dzięki metodzie form ginących jesteśmy w stanie określić chronologię względną badanych wyrażeń. Jeśli np. frekwencja jednego z synonimów jest niska lub przestaje on być używany, to zakłada się, że postać ginąca jest starsza od postaci pozostającej w użyciu. Pokrewna z tą metodą jest reguła odnosząca się do form archaicznych. Matteo Bartoli (1925: 3–9) zauważył, że w izolowanym obszarze językowym zachowuje się więcej archaizmów niż w obszarze nieizolowanym, ponadto peryferie danego obszaru językowego są bardziej archaiczne niż jego centrum, co nie zawsze znajduje potwierdzenie w konkretnym materiale językowym, ponieważ w rumuńskim, peryferycznym spośród języków romańskich, zachowało się znacznie mniej archaizmów łacińskich niż np. we francuskim czy włoskim (języki centralne dla romańskiego obszaru językowego). Spostrzeżenie to doprowadziło Witolda Mańczaka (1970: 238) do przeformułowania reguły Bartoliego: „jeśli zjawisko B występuje na jednym obszarze, a zjawisko A na więcej niż jednym obszarze, to na ogół zjawisko A jest starsze od B, przy czym prawdopodobieństwo, że zjawisko A jest archaizmem, jest tym większe, im większa jest ilość obszarów, na których A jest zaświadczone”. Metoda historyczno-porównawcza w badaniach historyczno-semantycznych polega na rekonstrukcji pierwotnego znaczenia dzięki zestawieniu wyrazów różnych pokrewnych sobie języków, tzn. wywodzących się ze wspólnego przodka językowego, np. na podstawie zestawienia słowiańskich kontynuantów **berǵo* ‘brzeg’ i germańskich **berga-* ‘góra’ oraz orm. *barjr* ‘wysoki’, skr. *byhánt-* ‘ts.’

można wnioskować, że pierwotnie słowiańskie znaczenie ‘brzeg’ zawierało prawdopodobnie komponent ‘wysoki’ (por. *‘wysoki teren stanowiący granicę między łądem a położoną niżej od niego wodą’). Pomocniczą rolę w badaniach historyczno-semantycznych pełni metoda geografii językowej, której jednym z narzędzi są atlasy językowe, przedstawiające zróżnicowanie językowe badanych obszarów, oraz opisy gwar i dialektów. Słownictwo gwarowe często konserwuje dawne, bliższe stanowi pierwotnemu, znaczenia wyrazów.

3.2. Semantyka diachroniczna w ujęciu strukturalnym

Krytyka tradycyjnych XIX-wiecznych ujęć badań historyczno-semantycznych z lat 20. i 30. XX wieku zaowocowała poszukiwaniami nowych metod analizy słownictwa, które opierałyby się na zasadach strukturalnej obserwacji języka. Postulowano m.in. rozróżnienie między synchronią a diachronią, abstrakcyjnym systemem a aktualizowanym w tekstach użyciem systemu, podkreślano systemowy charakter języka. W podejściu strukturalnym analiza języka jako systemu stała się jedną z naczelnych zasad metodologicznych.

Założenie, że znaczenia różnych słów są względem siebie rozłączne i że tworzą strukturę wzajemnych zależności opartych na opozycjach relacji znaczeniowych, skłoniło Joachima Triera (1931) do tego, by porzucić badania dziejów pojedynczych słów na rzecz badań ich grupy tworzącej podsystem leksykalny oparty na opozycjach (por. → POLE SEMANTYCZNE) i dokonywać porównań kolejnych historycznych przekrojów synchronicznych. Zmiany znaczeniowe jednostki leksykalnej prowadziły jednocześnie do obserwowalnych empirycznie zmian struktury pól semantycznych. Zdaniem Gerarda Fritza (2006: 93) Trier zakładał, że struktura pola semantycznego jest współzależna ze strukturą myślenia i kategoryzowania świata, a zatem na podstawie zmian struktury pola leksykalnego można wnioskować na temat zmian historii myśli. W tym sensie celem Triera było badanie historii idei przez badanie historii języka. Eugenio Coşeriu (1964), podsumowując podejście strukturalne do badań semantyki diachronicznej, zauważył, że organizacja pola semantycznego ma charakter zarówno paradygmatyczny, jak i syntagmatyczny, co wiąże się z badaniem nie tylko relacji synonimii, antonimii itd. za pomocą systemu dystynktywnych opozycji, lecz również łączliwości leksykalnej. Metody strukturalne opierały się też na analizie dystrybucji wyrażen języka. W diachronicznej semantyce strukturalnej przyjęto, że oprócz opozycji paradygmatycznych, znaczenie słów jest determinowane też przez otoczenie syntagmatyczne. Badano więc nie tylko relacje semantyczne, lecz także kolokacje słów. Walter Porzig (1934) dostrzegł na przykład, że niektóre wyrazy częściej wchodzą w relacje dystrybucyjne z określonymi słowami, np. ‘szczekanie’ i ‘pies’. Zmiana znaczeniowa wpływa na zmianę relacji dystrybucyjnych.

W polskich badaniach historyczno-semantycznych założenia semantyki diachronicznej zaczęto wykorzystywać dopiero w 2. połowie XX wieku (por. Buttler 1967, 1978; Tokarski 1984; Kleszczowa 1989).

3.3. Dzieje pojęć i słów kluczowych

Z czasem badania strukturalne znaczenia historycznego i jego zmian zaczęły służyć budowaniu wniosków o charakterze społecznym, kulturowym, aksjologicznym i in., co spowodowało zawężenie badań historyczno-semantycznych do słów czy pojęć uznawanych za kluczowe, tzn. słów lub pojęć charakterystycznych dla danej społeczności w określonym czasie. Tego

rodzaju badania prowadzone są z powodzeniem również wspólnie (por. Kleszczowa 2010; Raszewska-Żurek 2016). Słabością jednak ujęć opartych na diachronicznej analizie słów kluczowych jest brak ustalonych kryteriów definicyjnych ‘pojęcia’ i ‘znaczenia’, czego skutkiem może być panchroniczny wymiar analiz, przejawiający się m.in. w traktowaniu pojęć jako niezmiennych temporalnie. Prace prowadzone w tym nurcie dokumentują bardzo ważne i ciekawe z poznawczego punktu widzenia procesy innowacji, zaniku i upowszechniania się określonego rodzaju słownictwa.

3.4. Semantyka kognitywna

Pod koniec XX wieku i na początku XXI wieku pojawiły się w obiegu naukowym, zwłaszcza na obszarze anglosaskim, liczne prace z zakresu semantyki kognitywnej, spośród których część odnosi się do zagadnień będących przedmiotem zainteresowań semantyki historycznej (por. Traugott 1985; Sweetser 1990). Autorzy związani z tym podejściem badawczym analizują dane językowe przede wszystkim w celu wsparcia wiarygodności samej teorii, a w mniejszym stopniu w celu prezentacji nowych danych. Semantyka kognitywna w obszarze badań historycznych koncentruje się na analizach onomazjologicznych (por. → ZMIANA SEMANTYCZNA). Prace z tego zakresu z reguły mają charakter interdyscyplinarny, łączący podejście antropologiczne, socjologiczne, psychologiczne i in. z lingwistycznym. Cechują je następujące założenia:

- znaczenie wyrażen językowych jest kategorią poznawczą (kognitywną) lub jest ono określone przez kategorie kognitywne;
- kategorie kognitywne są wewnątrznie zróżnicowane, elementy kategorii łączy rodzinne podobieństwo do prototypu (wydziela się elementy centralne i peryferyjne);
- jeżeli kategorie leksykalne charakteryzuje się za pomocą wiązki cech znaczeniowych, to wiązki te również są wewnątrznie ustrukturyzowane i połączone za pomocą relacji metaforycznych i metonimicznych;
- brak ścisłego podziału na wiedzę semantyczną, pragmatyczną i encyklopedyczną.

Elementy takiego podejścia badawczego w polskich pracach historyczno-semantycznych można odnaleźć u Marioli Jakubowicz (1999, 2002), Aleksandry Niewiary (2000, 2013) i in.

3.5. Semantyka historyczna a gramatykalizacja

Analizy historyczne wyrażen funkcyjnych wykorzystują aparat wypracowany na gruncie analizy procesów gramatykalizacji. Podejście to służy m.in. wyjaśnianiu możliwych przekształceń kategorii słów i interpretacji dyskursu, w którym występują wyrażenia zgramatykalizowane (por. Hopper 1996). Gramatykalizacja w ujęciu historyczno-semantycznym traktowana jest jak proces, w wyniku którego struktura składniowa, konstrukcja, złożenie, wyraz lub forma słowa stają się bardziej nacechowane funkcyjnie niż przed przekształceniami (utrata „samodzielności”). W wypadku takiego rozwoju jedna z funkcji jednostki językowej, prymarna bądź sekundarna, ulega zmianie w jednej lub w kilku domenach semantycznych, przekształcając się właściwości składniowe takiej jednostki, pełnione przez nią funkcje gramatyczne, dochodzi do przeobrażenia struktury morfo(nologicznej i substancji fonetycznej. Gramatykalizacja wiąże się ze zmianami w kilku domenach, jej efektem są: 1. desemantyzacja (lub „blaknięcie” [‘bleaching’], redukcja semantyczna): utrata treści znaczeniowej (meaning content); 2. rozszerzenie (lub kontekstowe uogólnienie): użycie w nowych kontekstach;

3. dekateryzacja: utrata własności morfosyntaktycznych charakterystycznych dla form źródłowych, w tym utrata statusu samodzielnego słowa (klitycyzacja, afiksacja); 4. erozja (lub „redukcja fonetyczna”), tj. utrata substancji fonetycznej (Heine 2003: 579).

Procesy gramatyzacji są interesujące dla semantyki historycznej, ponieważ dzięki ich obserwacji łatwo jest dostrzec strategie korzystania przez mówiących ze środków, których dostarcza sam język, a które prowadzą do zmian o charakterze systemowym, a ponadto analiza przekształceń semantycznych z uwzględnieniem procesów gramatyzacyjnych pozwala na formułowanie konkurencyjnych hipotez w wypadku niektórych ścieżek rozwoju semantycznego wyrazów, których ostatnim ogniwem ewolucji jest element gramatyczny (por. Kleszczowa 2015; Sobotka 2018).

→ HISTORIA SEMANTYKI, POLE SEMANTYCZNE, ZMIANA SEMANTYCZNA

→ ANDRZEJ BAŃKOWSKI, WACŁAW TWARDZIK

Literatura

- Bartoli, M. 1925. *Introduzione alla neolinguistica (Principi – scopi – metodi)*. Genève: Leo S. Olschki.
- Buttler, D. 1967. „Koncepcja pola znaczeniowego”. *Przegląd Humanistyczny* 11(2): 41–59.
- Buttler, D. 1978. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Coşeriu, E. 1964. „Pour une sémantique diachronique structurale”. *Travaux de Linguistique et de Littérature* 2(1): 139–186.
- Danielewiczowa, M. 2014. „Opisać «aby» – uwagi na marginesie ujęcia w «Słowniku polszczyzny XVI wieku»”. W *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, i A. Szczepanek. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 181–193.
- Fritz, G. 2006. *Historische Semantik*. Stuttgart–Weimar: J.B. Metzler.
- Heine, B. 2003. „Grammaticalization”. W *The Handbook of Historical Linguistics*, red. B.D. Joseph, i R.D. Janda. Oxford: Blackwell Publishing, 575–601.
- Hopper, P. 1996. „Some Recent Trends in Grammaticalization”. *Annual Review of Anthropology* 25: 217–236.
- Jakubowicz, M. 1999. „Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata”. W *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, i P. Krzyżanowski. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 117–127.
- Jakubowicz, M. 2002. „Dzieje Słowian w świetle rekonstruowanej leksyki prasłowiańskiej”. W *Dzieje Słowian w świetle leksyki: pamięci profesora Franciszka Sławskiego*, red. J. Rusek, W. Boryś, i L. Bednarczuk. Kraków: Wydawnictwo UJ, 125–131.
- Klapper, M., i D. Kołodziej. 2016. „Elektroniczny Tezaurus Rozproszonego Słownictwa Staropolskiego do 1500 roku. Perspektywy i problemy”. *Polonica* 35: 87–101.
- Klemensiewicz, Z. 1999. *Historia języka polskiego*, wyd. 7 uzup. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kleszczowa, K. 1989. *«Verba dicendi» w historii języka polskiego. Zmiany znaczeń*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Kleszczowa, K. 2001. „O historycznej ciągłości kompetencji językowej”. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* 6: 17–29.

- Kleszczowa, K. 2010. „O PRAWDZIE w dawnej polszczyźnie”. W *Słowa – kładki, na których spotykają się ludzie różnych światów*, red. I. Burkacka, R. Pawelec, i D. Zdunkiewicz-Jedynak. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 387–396.
- Kleszczowa, K. 2015. *U źródeł polskich partykuł. Derywacja funkcjonalna, przemiany, zaniki*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Łoś, J. 1922. *Początki piśmiennictwa polskiego (Przegląd zabytków językowych)*, wyd. 2 popr. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Maciejowski, W.A. 1851. *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej skreślonym przedstawił Wacław Aleksander Maciejowski*, t. 1. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda.
- Maciejowski, W.A. 1852a. *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skreślonym przedstawił Wacław Aleksander Maciejowski*, t. 3. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda.
- Maciejowski, W.A. 1852b. *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej skreślonym przedstawił Wacław Aleksander Maciejowski. Dodatki do Piśmiennictwa polskiego od czasów najdawniejszych aż do roku 1830*, t. 3 [i.e. t. 4]. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda.
- Maciejowski, W.A. 1852c. *Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów i druków zebrawszy, w obrazie literatury polskiej skreślonym przedstawił Wacław Aleksander Maciejowski. Zawiera dopełnienia poprzednich tomów tudzież resztę dodatków do dzieła (z dwiema litografiami)*, t. 3. Warszawa: nakładem i drukiem S. Orgelbranda.
- Malkiel, Y. 1976. *Etymological dictionaries. A tentative typology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mańczak, W. 1970. *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mika, T. 2012. *«Kazania świętokrzyskie» – od rękopisu do zrozumienia tekstu*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Niewiara, A. 2000. „Badanie etymologii a odtwarzanie językowego obrazu świata”. W *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, i J. Anusiewicz. Wrocław: Wydawnictwo UW, 98–105.
- Niewiara, A. 2013. „Wody płyną. Piję wodę». Pierwotne i prototypowe konceptualizacje rzeki w językach indoeuropejskich”. W *Urzeczenie. Locje literatury i wyobraźni*, red. M. Jochemczyk, i M. Piotrowiak. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 15–42.
- Opec, B. 2014. *Żywoć Pana Jezusa Krysta (1522)*, wyd. W. Wydra, i R. Wójcik. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Porzig, W. 1934. „Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen”. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 58: 70–97.
- Puzynina, J. 1958. „Semantyka w «Thesaurusie» Grzegorza Knapskiego”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 17: 127–145.
- Raszewska-Żurek, B. 2016. *ZGODA w rozumieniu Polaków czasów staro- i średniopolskich (analiza leksykalno-semantyczna)*. Warszawa: IS PAN.
- Schuchardt, H. 1928. *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*, red. L. Spitzer, wyd. 2 rozszerz. Halle: Max Niemeyer.
- Sobotka, P. 2018. „«Iście sie ciebie nie zaprzę». Etymologia i rozwój prasłowiańskiego *jbst- i jego derywatów”. W *Ku rzeczom niebiałym*, red. J. Chojak, i Z. Zaron. Warszawa: Wydział Polonistyki UW–BEL Studio, 207–221.

- Sobotka, P., i M. Żabowska. 2017. „Wyodrębnianie, dekodowanie i klasyfikacja historycznych jednostek języka”. *LingVaria* 24(2): 113–133.
- Sweetser, E.E. 1990. *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. New York: Cambridge University Press.
- Taszycki, W. (red.). 1969. *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*, wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Taszycki, W. (red.). 2004. *Obrońcy języka polskiego: wiek XV–XVIII*, wyd. 2, seria: „Skarby Biblioteki Narodowej”. Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–De Agostini.
- Tokarski, R. 1984. *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Traugott, E.C. 1985. „On regularity in semantic change”. *Journal of Literary Semantics* 14(3): 155–173.
- Trier, J. 1931. *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. T. 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter.
- Twardzik, W. 1997. *O uważniejszym aniżeli dotychczas tekstu staropolskiego czytaniu i jakie z niego korzyści płyną rozprawa śliczna i podziwienią godna*. Kraków: IJP PAN.
- Twardzik, W. (red.). 2006. *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego*. Kraków: IJP PAN.
- Twardzik, W., i F. Keller. 1998–2004. «Rozmyślanie przemyskie». *Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład*, t. 1–3. Weiher–Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- Večerka, R., A. Erhart, I. Janyšková, i in. 2006. *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Vrtel-Wierczyński, S. 1963. *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, wyd. 3 uzup. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Walczak, B. 1999. *Zarys dziejów języka polskiego*, wyd. 2 popr. Wrocław: Wydawnictwo UW.
- Wanicowa, Z. 2009. «Ignota», «dubia», «reperta». *Czytać i rozumieć staropolszczyznę*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Zamboni, A. 1976. *L'etimologia*. Bologna: Zanichelli.
- Бодуэн де Куртене, И. 1871. *Некоторые общие замечания о языковедении и языке*. Санкт Петербург: Печ. В.И. Головина.